# KONSEPT VA LINGVOKULTUROLOGIYA NAZARIYASI

**Rasulova Nilufar**

**Shahrisabz davlat pedagogika instituti**

**Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi talabasi**

**Ilmiy rahbar: Qayimova Nargiza Rahmatqul qizi**

**Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi**

**Annotatsiya**

Ushbu ish lingvokulturologiyada konsept tushunchasini o‘rganadi. Konsept til, tafakkur va madaniyat bilan bog‘liq murakkab birlik sifatida tushuntiriladi. Tadqiqotda konseptlarning turlari va ularning xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Natijada, til orqali madaniy qadriyatlar ifodalanishi va konseptlarning fikrlashga ta’siri ko‘rsatiladi.

**Annotation**

This study examines the concept in linguaculturology. The concept is explained as a unit connected with language, thinking, and culture. The research describes different types of concepts and their main features. The results show that language expresses cultural values and concepts influence human thinking.

Аннотация

Данная работа изучает понятие концепта в лингвокультурологии. Концепт рассматривается как единица, связанная с языком, мышлением и культурой. В исследовании описываются виды концептов и их основные особенности. Результаты показывают, что язык выражает культурные ценности, а концепты влияют на мышление человека.

Kalit so‘zlar:

lingvokulturologiya, konsept, til va tafakkur, madaniyat, kognitiv qatlam, obrazli qatlam, aksiologik qatlam, madaniy xotira, diskurs, metafora.

## Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri va madaniyati bilan uzviy bog‘liq murakkab hodisa sifatida o‘rganish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Til insoniyat tajribasini saqlovchi, uzatuvchi va shakllantiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Shu sababli tilni o‘rganishda uning madaniy va kognitiv jihatlarini hisobga olish zarurati paydo bo‘ldi. Ana shu ehtiyoj asosida lingvokulturologiya yo‘nalishi shakllandi.Lingvokulturologiya til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganadi. Bu fan inson ongida shakllanadigan konseptlar orqali madaniyatning til vositasida qanday ifodalanishini tahlil qiladi. Konsept esa ushbu tizimning markaziy birligi hisoblanadi.

Konsept tushunchasi va lingvokulturologiya nazariyasining mohiyati

Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasi inson tafakkuri, til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab va ko‘p qatlamli munosabatlarni tushuntirishda markaziy o‘rin egallaydi. Konsept — bu inson ongida mavjud bo‘lgan, borliq haqidagi bilim, tajriba va madaniy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan murakkab mental birlik bo‘lib, u oddiy so‘zdan farqli ravishda ancha keng va chuqur mazmunga ega. Boshqacha aytganda, konsept nafaqat lug‘aviy ma’noni ifodalaydi, balki u insonning hissiy kechinmalari, ijtimoiy tajribasi va madaniy qarashlarini ham o‘z ichiga oladi. Masalan, “erkinlik” yoki “vaqt” kabi tushunchalar turli jamiyatlarda turlicha talqin qilinadi. Bir madaniyatda erkinlik shaxsiy mustaqillik va individual tanlov bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa bir jamiyatda u ijtimoiy mas’uliyat yoki jamoaviy uyg‘unlik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lishi mumkin. Xuddi shuningdek, “vaqt” konsepti ham ayrim madaniyatlarda qat’iy rejalashtirilgan resurs sifatida qaralsa, boshqalarida u nisbatan erkin va moslashuvchan hodisa sifatida idrok etiladi. Bu holat konseptlarning bir tomondan universal xususiyatga ega ekanligini, boshqa tomondan esa madaniy jihatdan sezilarli darajada farqlanishini ko‘rsatadi. Shu bois konsept til va tafakkur o‘rtasida o‘ziga xos ko‘prik vazifasini bajaradi.Konseptning mohiyatini yanada chuqurroq anglash uchun uning asosiy xususiyatlariga e’tibor qaratish zarur. Avvalo, konsept ko‘p qatlamli tuzilishga ega bo‘lib, uning tarkibida mantiqiy (kognitiv), hissiy va madaniy elementlar uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Bu esa konseptni oddiy semantik birlikdan ko‘ra murakkabroq tizim sifatida ko‘rishga imkon beradi. Ikkinchidan, konsept madaniy jihatdan belgilanadi, ya’ni u ma’lum bir jamiyatning qadriyatlari, urf-

odatlari va dunyoqarashi asosida shakllanadi. Shu sababli bir xil tushuncha turli madaniyatlarda turlicha semantik yuklamaga ega bo‘lishi mumkin.Bundan tashqari, konsept dinamik xarakterga ega. Jamiyat rivojlanishi, ijtimoiy o‘zgarishlar va texnologik taraqqiyot natijasida konseptlarning mazmuni ham vaqt o‘tishi bilan yangilanib boradi. Masalan, “texnologiya” yoki “ta’lim” kabi tushunchalar bugungi kunda avvalgi davrlarga nisbatan mutlaqo boshqacha mazmun kasb etmoqda. Nihoyat, konsept til orqali ifodalanadi. U so‘zlar, iboralar, metaforalar, maqollar va boshqa til birliklari orqali namoyon bo‘lib, madaniy tajribani avloddan-avlodga yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Konseptning ichki tuzilishini ilmiy asosda tushuntirishda tilshunos olim Yuri Stepanovning qarashlari alohida ahamiyatga ega. U konseptni uch asosiy qatlamdan iborat deb hisoblaydi: kognitiv, obrazli va aksiologik. Kognitiv qatlam konseptning asosiy, lug‘aviy ma’nosini ifodalasa, obrazli qatlam unda mujassam bo‘lgan metaforalar, tasvirlar va assotsiatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Aksiologik qatlam esa konseptning madaniy qadriyatlar tizimidagi o‘rnini, unga nisbatan baholash va munosabatni aks ettiradi. Masalan, “vaqt” konsepti ilmiy jihatdan o‘lchov birlik sifatida tushunilsa, kundalik hayotda u “vaqt — pul” kabi metaforalar orqali ifodalanadi va turli madaniyatlarda unga bo‘lgan munosabat turlicha shakllanadi. Ushbu model konseptni har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Konseptlar o‘z mohiyatiga ko‘ra turli toifalarga ajratiladi. Universal konseptlar barcha insonlar uchun umumiy bo‘lib, hayot, o‘lim va vaqt kabi asosiy tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Milliy konseptlar esa ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lib, o‘sha jamiyatning o‘ziga xos qadriyatlarini aks ettiradi. Ijtimoiy konseptlar jamiyat hayoti bilan bog‘liq bo‘lib, adolat, hokimiyat yoki tenglik kabi tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Individual konseptlar esa shaxsiy tajriba va individual idrok asosida shakllanadi. Bu tasnif inson tafakkurining murakkab va ko‘p qirrali tabiatini yaqqol namoyon etadi. Konsept tushunchasi lingvokulturologiya fanining markazida turadi. Lingvokulturologiya — til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘rganadigan fan bo‘lib, uning asosiy maqsadi til birliklarida mujassam bo‘lgan madaniy ma’nolarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat. Ushbu fan doirasida til madaniy hodisa sifatida qaraladi, uning predmeti esa til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab va o‘zaro ta’sir jarayonidir.

Lingvokulturologiya bir qator muhim tamoyillarga asoslanadi. Avvalo, til va madaniyatning ajralmas birligi e’tirof etiladi, ya’ni til madaniyatsiz mavjud bo‘la olmaydi va aksincha. Ikkinchi muhim tamoyil — antropotsentrizm bo‘lib, u tilni inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi. Uchinchidan, konsept

ushbu fan doirasida markaziy birlik sifatida qaraladi va tadqiqotlar aynan konseptlar orqali olib boriladi. Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari bir qator muhim ilmiy yo‘nalishlarga tayanadi. Sapir–Whorf gipotezasiga ko‘ra, til inson tafakkuriga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi va odamlar dunyoni o‘z tilining kategoriyalari orqali idrok etadi. Kognitiv lingvistika esa tilni inson ongidagi jarayonlar bilan bog‘lab o‘rganadi. George Lakoff tomonidan ilgari surilgan metafora nazariyasiga ko‘ra, inson tafakkuri ko‘pincha metaforalar orqali shakllanadi. Anna Wierzbicka esa madaniy semantika nazariyasini ishlab chiqib, har bir madaniyat o‘ziga xos asosiy tushunchalar tizimiga ega ekanligini ta’kidlaydi. Mazkur sohada faoliyat yuritgan mashhur olimlar orasida Wilhelm von Humboldt alohida o‘rin tutadi. U tilni tafakkur organi deb hisoblab, har bir til o‘ziga xos dunyoqarashni shakllantirishini ta’kidlagan. Edward Sapir tilni ijtimoiy haqiqatni aks ettiruvchi vosita sifatida ko‘rgan bo‘lsa, Benjamin Lee Whorf bu fikrni rivojlantirib, til tafakkurga ta’sir qiladi degan nazariyani ishlab chiqqan. George Lakoff metaforalar orqali tafakkur shakllanishini asoslab bergan, Yuri Stepanov esa konseptning ichki tuzilishini aniqlab, uni ilmiy jihatdan tizimlashtirgan. V. V. Vorobyov va V. A. Maslova esa lingvokulturologiyani mustaqil fan sifatida rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan.

## Xulosa

Lingvokulturologiya doirasida turli lingvistik birliklar o‘rganiladi. Jumladan, so‘zlar, iboralar, maqollar va metaforalar madaniy ma’no tashuvchilari sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu birliklar orqali jamiyatning qadriyatlari, urf-odatlari va dunyoqarashi ifodalanadi. Lingvokulturologiyaning amaliy ahamiyati ham nihoyatda katta. U tarjima jarayonida madaniy farqlarni hisobga olishga yordam beradi, til o‘qitish jarayonining samaradorligini oshiradi hamda madaniyatlararo muloqotni yanada mukammallashtiradiKonseptni boshqa kognitiv birliklardan ajratib turuvchi muhim jihatlardan biri uning madaniy xotira funksiyasidir. Har bir konsept o‘zida avlodlar davomida shakllangan tajriba va bilimlarni saqlaydi. Masalan, “uy” yoki “mehmon” kabi so‘zlar oddiy nomlash vositasi bo‘lib tuyuladi, lekin aslida ular jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, qadriyatlari va odob me’yorlarini ham aks ettiradi. Shu sababli konseptni faqat individual emas, balki kollektiv ong mahsuli sifatida ko‘rish mumkin. Bundan tashqari, konseptlarni semantik maydon doirasida o‘rganish ham muhimdir. Hech bir konsept alohida mavjud bo‘lmaydi, u doimo boshqa konseptlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, “erkinlik” tushunchasi

“javobgarlik”, “tanlov” va “chegara” bilan birgalikda to‘liq anglashiladi. Bu esa konseptlarning o‘zaro bog‘langan tizim sifatida mavjudligini ko‘rsatadi.Lingvokulturologik nuqtai nazardan yana bir muhim jihat — konseptlarning diskursga bog‘liqligidir. Ya’ni konseptlar faqat lug‘atdagi ma’no bilan cheklanmaydi, balki real nutq jarayonida o‘z mazmunini to‘liq namoyon qiladi. Bir xil so‘z turli vaziyatlarda turlicha ma’no kasb etishi mumkin. Masalan, “oddiylik” ba’zan ijobiy sifat sifatida (soddalik, kamtarlik), ba’zan esa salbiy ma’noda (yetarli darajada rivojlanmaganlik) ishlatiladi. Bu esa konseptlarning kontekstga bog‘liqligini ko‘rsatadi.Yana bir muhim jihat  konseptlarning ierarxik tuzilishidir. Barcha konseptlar bir xil darajada emas: ayrimlari asosiy, boshqalari esa ikkilamchi hisoblanadi. Masalan, “hayot”, “vaqt”, “inson” kabi konseptlar asosiy bo‘lib, boshqa tushunchalar ular asosida shakllanadi. Bu esa inson tafakkurining tizimli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.Lingvokulturologiyada konseptlarni o‘rganishda aksiologik tahlil, ya’ni qadriyatlar asosidagi yondashuv ham muhim hisoblanadi. Har bir konsept faqat ma’no emas, balki bahoni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, “mehnat” ba’zi jamiyatlarda eng yuqori qadriyat sifatida qaralsa, boshqalarida u majburiyat sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu orqali jamiyatning qadriyat tizimini aniqlash mumkin.Shuningdek, konseptlarni anglashda metafora va metonimiyaning roli katta. Inson abstrakt tushunchalarni ko‘pincha konkret tajriba orqali tushunadi. Masalan, “hayot yo‘l”, “vaqt oqadi” kabi ifodalar tafakkurning metaforik xususiyatini ko‘rsatadi. Bu esa metafora faqat stilistik vosita emas, balki bilish jarayonining muhim qismi ekanligini anglatadi.Lingvokulturologiyaning yana bir jihati — til orqali stereotiplarning shakllanishidir. Til faqat mavjud qarashlarni aks ettiribgina qolmay, ularni mustahkamlaydi ham. Masalan, ayrim maqollar yoki iboralar jamiyatdagi rollar va qadriyatlarni normaga aylantiradi. Shu sababli tilni shakllantiruvchi kuch sifatida ham qarash mumkin. Zamonaviy tadqiqotlarda konseptlar interdisiplinar yondashuv asosida keng o‘rganilmoqda. Kognitiv lingvistika, psixolingvistika va madaniyatshunoslik yo‘nalishlarida olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, konseptlar insonning dunyoni idrok etish jarayonida asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, so‘nggi tadqiqotlarda metaforalarning inson qaror qabul qilish jarayoniga ta’siri aniqlangan: agar muammo “urush” metaforasi orqali ifodalansa, odamlar agressiv yechimlarni tanlashga moyil bo‘ladi, “kasallik” metaforasi orqali ifodalansa esa, davolash va profilaktika yo‘llari afzal ko‘riladi. Bu natija tilning tafakkurga real ta’sirini isbotlaydi.Bundan tashqari, diskurs tahlili bo‘yicha zamonaviy ishlar shuni ko‘rsatadiki, konseptlar faqat individual ongda

emas, balki ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanadi va o‘zgaradi. Ya’ni, insonlar o‘zaro muloqot orqali ma’nolarni kelishib oladi va shu orqali konseptlar doimiy ravishda yangilanib boradi. Natijada shuni aytish mumkinki, konseptlar inson tafakkurining asosiy birliklari bo‘lib, ular orqali inson borliqni anglaydi, baholaydi va tushuntiradi. Lingvokulturologiya esa ushbu jarayonni chuqur tahlil qilib, til orqali madaniyat qanday yashashini ochib beradi. Zamonaviy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, til va konseptlar nafaqat fikrni ifodalaydi, balki uni shakllantiradi ham. Shu sababli lingvokulturologiya nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi, ayniqsa tarjima, til o‘qitish va madaniyatlararo muloqot sohalarida.Bu esa konseptlarning statik emas, balki ijtimoiy jihatdan harakatchan tizim ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, konsept va lingvokulturologiya nazariyasi til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi murakkab va uzviy bog‘liqlikni chuqur tushuntirib beradi. Konsept inson ongidagi asosiy birlik sifatida bilim, tajriba va qadriyatlarni mujassam etsa, lingvokulturologiya ushbu birliklarning til orqali qanday ifodalanishini o‘rganadi. Shu tariqa, ushbu nazariya tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqib, insoniyatning madaniy va intellektual rivojlanishini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

Humboldt, W. von. (1999). On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. Cambridge University Press.

Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace & Company.

Whorf, B. L. (1956). Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.

Wierzbicka, A. (1997). Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford University Press.

Stepanov, Y. S. (1997). Constants: Dictionary of Russian Culture. Languages of Russian Culture.

Maslova, V. A. (2001). Linguoculturology. Akademiya.

Vorobyov, V. V. (1997). Linguoculturology Theory. Moscow State University Press.

Hall, E. T. (1976). Beyond Culture. Anchor Books.

Leech, G. (1983). Principles of Pragmatics. Longman.